

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ РЕЛІГІЇ І КУЛЬТУРИ У СУЧАСНІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ТЕОЛОГІЇ НА ПРИКЛАДІ КОНЦЕПЦІЇ ОЛЕКСАНДРА ШМЕМАНА

У статті доводиться, що Олександр Шмеману вдалося створити оригінальну православну теологію культури, яка включала в себе розвинуту теорію присутності Бога у світському просторі культури, а також критику секулярних елементів у церковному життєсвіті.

Ключові слова: сучасна православна теологія, традиціоналізм, лібералізм, еклезіологія, теологія культури.

Протопресвітер Олександр Шмеман мав цілісний теологічний світогляд, який ґрунтувався значною мірою на власному релігійному досвіді та на літургії Церкви як одному з головних джерел, яке теолог вважав навіть найбільш важливим. О. Шмеман заново застосував у православній теології класичний принцип: *lex orandi est lex credendi* (закон молитви є законом віри).

Теологічну систему О. Шмемана слідом за О. Кирлежевем можна називати “радикальним традиціоналізмом”: “Традиціоналізмом тому, що сьогоднішній шлях до Бога – а значить, і шлях Церкви – він бачить тільки у руслі Традиції, багатовікового досвіду, “записаного” у пам’яті Церкви. Радикальним тому, що саме Передання він розуміє динамічно – як деякі “незмінні”, що відтворюються у “змінних” історичної практики. Але “відтворювані” – значить “ті, які роблять”, свідомо здійснюють” [2].

У вченні про Церкву О. Шмеман ґрунтується на ідеях євхаристійної еклезіології, які розвивав його вчитель у Свято-Сергіївському інституті в Парижі протопресв. М. Афанасьєв. Для О. Шмемана найважливіша ознака Церкви – це її кафоличність, що має проявлятися та втілюватися на всіх рівнях. Шмеман бачить недоліки церковного устрою у діаспорі, де замість територіального принципу застосовується етнічний. Здатність відчувати в усьому світі навколо близькість есхатологічної реальності та присутність Божу проявилася у оригінальній теологічній категорії “віднесеності”, яка прямо чи опосередкована присутня у кожній його праці. Теологія Шмемана пропонує серединний шлях між ескапізмом та капітуляцією, закликає християн до вірності євангельському покликанню: бути передусім вісниками Божого Царства, як його описує апостол Павло: життя у праведності, мирі та радості у Святому Дусі.

Головною подією, через яку Боже Царство являється та стає присутнім для вірян, є для Шмемана Євхаристія. О. Шмеман постійно наголошував на пасхальному характері Церкви, літургії та християнського життя – такому, що веде до воскресіння та робить вірян учасниками життя Божого Царства вже сьогодні. Практично у кожній своїй праці він вказував на зв’язок між літургією та життям. Цей зв’язок Шмеман бачив у “триєдиній інтуїції”, яку застосовував до усіх предметів та явищ світу: “створене – упале – відкуплене”.

Хоча О. Шмеман не створив власної теологічної школи, його вплив на християнську теологію кінця XX – початку XXI століття важко переоцінити. Не тільки православні, але й деякі католицькі та протестантські теологи перебувають під впливом його ідей. Теологія О. Шмемана та його ключові світоглядні установки значною мірою вплинули на практику деяких православних спільнот та парафій, при чому з роками кількість таких спільнот збільшується внаслідок того, що дедалі більше православних священнослужителів

розділяють погляди Шмемана, зокрема на місце Євхаристії у житті християнина, на практику літургійної відправи тощо. Втім, у певних консервативно-фундаменталістських колах у православному середовищі ідеї О. Шмемана знаходять і спротив – як на пострадянських теренах, так і на Заході.

Незважаючи на великий внесок та значний вплив на розвиток православної теології та думки у XX столітті, систематичного дослідження його поглядів досі не було проведено, так само як досі не написано біографії Шмемана. Можна вказати на дві біографічні статті: Іван Мейендорф, *Життя, гідне того, щоб його прожити* (1984) [7], та Олександр Кирлежев, *Радикальний традиціоналізм о. Олександра Шмемана* (1994) [2]. Біографічні відомості містяться також у передмові сина о. Олександра – Сергія Шмемана до збірки “Проповіді та бесіди” (2000) [20]. Слід вказати також книгу спогадів дружини о. Олександра Ульяни Шмеман “Моя мандрівка з о. Олександром” (2006, рос. пер. 2008) [28]. Осмисленню пастирської теології О. Шмемана присвячена книга священника Уільяма Мілса “Церква, світ та Царство. Евхаристійні засади пастирської теології Олександра Шмемана” (2012) [26]. Окремий розділ присвячений Шмеману у книзі священника Майкла Плекона “Живі ікони. Люди віри у Східній Церкві” (2004, рос. пер. готується до друку) [27]. Також Шмеману присвячений розділ, написаний Сігардом Харейде у збірці “Ключові теологічні мислителі: від модерну до постмодерну” [25]. Короткий огляд еkleзіології Шмемана містить книга Карла Фельмі “Вступ до сучасної православної теології” (1990, рос. пер. 1999) [9].

Осмисленню теологічної спадщини Олександра Шмемана було присвячено декілька міжнародних конференцій. У 2008 р. в Парижі було проведено конференцію “Спадщина отця Олександра Шмемана”, на якій виступали з доповідями о. Фома Хопко, о. Іван Ткачук, Павло Мейендорф, о. Леонід Кішковський, ЖюстванРоссум, Жан-Франсуа Колосімо, о. Олексій Виноградов, о. Уільям Мілс, о. Михаїл Плектон, о. Михаїл Меєрсон, архім. Іов (Геча), дружина о. Олександра Ульяна Шмеман та син Сергій тощо, а з російських учасників – Ольга Седакова, о. Петро (Мещерінов), Олександр Кирлежев, Олена Дорман тощо. Аудіозаписи доповідей доступні на сайті конференції [3].

У 2009 році у Великому Новгороді відбувся семінар “Значення особистості та спадщини о. О. Шмемана для сучасної Церкви”, в якому взяли участь, крім російських теологів, представники з Парижу та Італії. Матеріали цих двох конференцій тільки частково надруковані у 195-му числі “Вісника РХД” (Париж, 2009), матеріали новгородського семінару доступні повністю на сайті видавництва “Руський путь” [5]. У 2010 р. в Москві відбувся другий міжнародний семінар, присвячений творчості Шмемана “Богослов’я радості у світлі спадщини прот. О. Шмемана”, матеріали якого також опубліковані на сайті “Руського путі” [4]. Дві окремі зустрічі було присвячено обговоренню щоденників о. Олександра: дискусія у Видавничій раді РПЦ (2006) [1] та семінар “Християнство та ідеологія” (2008) [6].

Завданням нашої статті буде аналіз поглядів А. Шмемана на співвідношення релігії та культури з особливою увагою до теорій А. Шмемана щодо елементів сакрального в культурі та елементів секулярного у церковному життєсвіті.

Есхатологічне світосприйняття обумовлює і погляди Шмемана на співвідношення релігії та культури. Сам Шмеман був людиною надзвичайно високої культури. Це стосується не тільки його інформованості та зацікавленості у явищах світової культури, але усього способу мислення та життя. Слід зазначити, що особливе значення для Шмемана мала російська культура, на що ми звернемо увагу трохи нижче.

Культура – це один із способів існування людського світу. Як і усе в цьому світі, для Шмемана культура – якщо це культура християнська – покликана являти присутність Христа та Божого Царства. Шмеман занотовує у щоденнику: “Кровний, необхідний зв’язок

християнства із культурою зовсім не у тому, щоб зробити християнство “культурним” і тим самим привабливим та прийнятним для “культурної” людини. Культура і є тим світом (а не біологія, не філософія, не “природа”), який християнство *судить, викриває* та, врешті, *преображує*. Воно *над* культурою, але не може бути *під* нею або *поза* нею” [11].

Культуру Шмеман розумів у широкому сенсі. Для нього це – “у першу чергу бачення та розуміння життя, “світогляд””, а завдання християнин та Церкви – цю культуру зрозуміти, об’єктивно оцінити та преобразити [14, с. 27].

Секуляризм сучасної культури. Сучасну культуру, як форму суспільного життя, Шмеман усвідомлював передусім як культуру секулярну. Зазвичай секуляризацією ми називаємо явище “розцерковлення”, коли релігія та церква втрачають вплив на суспільство та культуру. Шмеман на прикладі американського світу спостерігав такий секуляризм, що аж ніяк не є антирелігійний чи атеїстичний, але цілком “релігійний”. У дослідженні про проблеми православ’я у Америці Шмеман пише: “Характерна особливість американського секуляризму у тому, що він *приймає* релігію як сутнісну для людини та водночас *заперечує* її як цілісний світогляд, що пронизує та визначає усе людське життя” [19, с. 508].

Шмеман визначав секуляризм як “ідею, досвід життя, яке бачить свій сенс та свою цінність у самому житті, без віднесеності її до чогось іншого, що може бути назване “потойбічним” [14, с. 28]. Головна ознака секуляризації культури для Шмемана – це осмислення фундаментальних категорій людського життя (шлюбу, родини, дому, праці, вільного часу, їжі тощо) не з віри, яку сповідує Церква, а з секулярної так званої “філософії життя”, цінності якої (успіх, багатство, стабільність, конкуренція, доцільність, престиж тощо) протилежні етиці Євангелія. З іншого боку, секуляризм для Шмемана – це “передусім заперечування богосланування, богослужіння”, це “ересь у відношенні до людини”. Шмеман пояснює це так: “Це заперечування людини як істоти, яка поклоняється Богу – *homo adorans*, тої, для кого поклоніння – це основний акт, який водночас визначає її людську природу та формує її” [10, с. 73]. Секуляризм не приймає богослов’я символу як того, що являє присутність іншої реальності, замість цього бачить у символах тільки “аудіовізуальні засоби для передачі ідей” [10, с. 78].

Прийняття секуляризму у християнському суспільстві призводить до трансформації самої релігії при збереженні її традиційних форм. Трансформація відбувається у тому, що релігія починає переживатися як *засіб* для досягнення відверто секулярних цілей. Шмеман посилається на слова американського єврейського письменника та філософа Уїлла Херберга, який писав: “Америка, мабуть, найрелігійніша, але й найсекулярніша країна... Кожний аспект сучасного релігійного життя відображає цей парадокс – усепроникаючий секуляризм на тлі загостреної релігійності” [19, с. 510].

Початок секуляризації, що вперше, на думку Шмемана, почалася на християнському Заході ще до часів Ренесансу, теолог бачить у секуляризації християнської думки – втраті есхатологічної перспективи. Замість есхатологічного бачення світу як упалого, але й відновленого у Христі, через що відбувається одкровення, Захід став розглядати зв’язок між Церквою і світом у юридичних категоріях – при такому баченні обидві сторони залишаються онтологічно чужими одна одній. Згодом, за часів Ренесансу та після, секуляризація “змінити співвідношення сил, але не сенс їхнього відношення” [18, с. 65]. У XX ст. Шмеман спостерігає у Західному світі зсув есхатологічного світогляду із Церкви у світську культуру: “Секуляризована есхатологія, віра у неодмінне здійснювання усіх сподівань та прагнень людства, в “історію”, “справедливість”, “свободу” та інші хибні абсолюти – ось чим була і досі залишається секулярна віра секулярної людини” [18, с. 66].

Живучі на Заході, Шмеман бачив серед православних дві крайнощі: повне несприйняття західного світу та намагання створити щось на кшталт “православного гетто”,

з одного боку, а з іншого – некритичне сприйняття цінностей секуляризованого суспільства. Ці дві крайні позиції він називав ескапізмом та капітуляцією, що вважав вкрай небезпечним: “Я знаю православних, які стверджують та проповідують, що їхні співбрати можуть та повинні жити на Заході, не маючи до західної культури жодного відношення, крім повного несприйняття, жити так, немовби Заходу не існує, бо він безнадійно розтлінний, потону в ересі та хворий. Для цього достатньо створити штучні острівці грецької, російської та усякої іншої православної культури, зачинити усі двері та вікна і усіляко культивувати серед одновірців відчуття приналежності до священного “залишку”. Але ці “суперправославні” не розуміють, звичайно, що їхня позиція обертається на фінальну капітуляцію перед тим самим Заходом, який вони так ненавидять: бо подібний умонастрій робить Православ’я тим, чим воно ніколи не було – *сектою*” [24, с. 584].

Можливість християнської культури. Шмеман вважав, що християнська культура не тільки можлива, але й існує. Під християнською культурою він розумів не ту культуру, змістом якої є виключно релігійна тематика, але культуру, яка ґрунтується на християнському світогляді. Для Шмемана це означає передусім “триєдину інтуїцію” у підході до усілякої реальності (людини, світу, природі): створене, упале, відкуплене – відповідно до того, як це було нами розкрито вище.

Жити поза культурою неможливо. Шмеман зазначає, що християнська проповідь може бути почута та прийнята винятково через посередництво культури: “Саме поняття Царства Божого може “висадити в повітря” культуру, але у тому й уся справа, що “поза” культурою – ані зрозуміти, ані почути, ані прийняти його неможливо. Тому так жахливі “примітивізм” апіорний, тріумфальна “антикультурність” сучасного православ’я. На “верхах” це втілюється у виході з сучасної у якусь іншу – давню, стару, але таку, що визнається єдиною “християнською” – культуру: Візантію, Москву тощо, у її абсолютизацію” [11].

Отже, християнська культура можлива не тоді, коли люди, що творять цю культуру – письменники, поети, музиканти, митці тощо – офіційно сповідують свою приналежність до християнства, а коли їхній світогляд ґрунтується на християнському базисі, навіть коли самі люди культури визнають себе невірними. У такому сенсі Г. П. Федотов називав “Капітанську дочку” О. Пушкіна найбільш християнським твором російської літератури, нагадує Шмеман [16, с. 767]. Для Шмемана приналежність до християнської культури обумовлюється “глибоким та всеохоплюючим, хоча, можливо, і неусвідомленим, сприйняттям світу, людини і життя, яке у історії людської культури народилось та зросло з біблійно-християнського одкровення про них, та *тільки* із нього” [16, с. 767-768].

Сам Шмеман був надзвичайно різносторонньою людиною, людиною культури *parexcellence*, за культурним світоглядом – “російським європейцем”. У щоденниках він розмірковує над багатьма явищами культури ХХ ст. як на Заході, так і у Радянському Союзі, який він переважно називає Росією. Особливо знав він та цінував літературу й поезію. Його близький друг протоієрей Іоанн Мейсендорф вважав, що Шмеману не вистачало часу, аби у повноті розкрити в публікаціях його “дивовижно глибоке розуміння російської літератури (а також західної, особливо французької), здатність відрізнити справжнє від фальшивого” [7, с. 205]. В одній із бесід Шмеман говорить: “Яка чиста та глибока радість знати і усвідомлювати, що великі письменники безбожного та матеріалістичного періоду нашої історії – Ахматова, Пастернак, Солженіцин – накреслили ім’я Христа, віру у Христа, радість про Христа на власній творчості, – це образ Царства Божого, тієї радості та миру у Дусі Святом, в якому і народилося християнство” [17, с. 140].

Так, для Шмемана Пушкін – безумовно християнський письменник, незважаючи на його “Гавриліаду” та відоме “життєлюбство”. Шмеман бачить у творчості Пушкіна головне: “У Пушкіна краса – це завжди хвала, подяка, і тому вона невід’ємна від правди: в усій

творчості Пушкіна немає брехні; і, нарешті, вона невід’ємна від добра: усе у цій творчості залите участю, жалістю, спів-радуванням та співчуттям. І, нарешті, над усім цим світом, у якому все вимірюється добром, правдою та красою, – світлий, благий та люблячий Бог, велінню Котрого підкоряється поет” [23, с. 160].

Одним із значних прикладів справжньої, не “фальшивої” християнської культури для Шмемана була творчість Олександра Солженіцина. Його творам він присвятив кілька статей та багато записів у щоденниках. Солженіцин не часто згадував Бога у своїх творах, але Шмеман бачив, що Бог там присутній “над усім та над усіма”: “Солженіцинський Бог не той, чиє ім’я можна відмінювати в усіх відмінках у наказах та рапортах та яке, як це не страшно, теж духовно написане з маленької літери. Не Бог, посиленнями на якого знімається людська відповідальність, замазується правда та виправдовується безглуздя, не Бог, що дозволяє завжди когось священно ненавидіти, а себе любити та підносити. Не Бог, якого завжди можна використовувати, яким завжди можна усе пояснити, вибудувавши гладку, з погляду смиренну, а по суті нескінченної гордині сповнену “історіософію”. Бог Солженіцина – Бог живий та істинний [...] безкінечно далекий, Всевишній – і живий” [13, с. 779]. Варто зазначити, що надзвичайно захоплений Солженіциним після читання його творів та перших зустрічей наживо, Шмеман поступово змінює ставлення до письменника на критичне, тому що почав бачити ідеологічну заангажованість радянського вигнанця. Як зазначає протоієрей Георгій Мітрофанов, для Солженіцина найвищою цінністю була Росія, а для Шмемана – Церква [8].

Віра та ідеологія. Будь-яку ідеологію, особливо таку, що одягається у церковні чи християнські ризи, Шмеман розуміє як зло та небезпеку. Він пише у щоденнику: “Для мене зло – передусім у власне ідеології, у її неминучому редуccionізмі та в неминучості для неї усяку іншу ідеологію ототожнювати зі злом, а себе із добром та істиною, тоді як Істина та Добро завжди “трансцендентні”. Ідеологія – це завжди ідолопоклонство, і тому усяка ідеологія є зло та породжує злодіїв...” [11].

Ідеологію Шмеман розумів як вчення або теорію, що не тільки видає себе за абсолютну істину, але й вимагає від людини певної поведінки. В цьому ідеологія подібна до релігійної віри, але насправді сутнісно протилежна останній. Ідеологія – це підміна релігії, її ерзац. Різницю між релігією та ідеологією Шмеман вбачав насамперед у тому, що віра – це “завжди щось дуже особистісне, неможливе без глибокого особистого та внутрішнього досвіду”, у той час як ідеологія “усе особистісне заперечує та відкидає як непотрібне” [21, с. 122]. На відміну від християнської віри, яка звільнює людину, ідеологія людину поневолює та перетворює на виконавця і слугу ідеології, вважає Шмеман.

XX ст. Шмеман називав часом торжества ідеологій. У цьому столітті заради ідеологій загинули мільйони людей. Тому Шмеман вважав, що на цей час у людства “немає більш поспішного та насущного завдання, ніж відкидання та розвінчування саме цього ідеологічного панування, тиранії ідеологій над людиною” [21, с. 123].

Релігія також може виродитися у ідеологію, і християнство надто часто, за Шмеманом, грішило цим у історії. Один з сучасних ідеологічних міфів, надягнених на християнство, – це ідеологія “руського світу”, яку пропагують, зокрема, деякі офіційні особи Московського Патріархату. Ця ідеологія спирається на давно відомий міф про “Святу Русь”, з яким полемізував Шмеман. Отець Олександр любив Росію – свою історичну батьківщину, на якій ніколи не бував – але не приймав та критикував переконання про нібито “духовну винятковість” Росії, називаючи це “помилковим та згубним міфом” [15, с. 788].

Стосовно формули “Свята Русь”, то Шмеман писав, що потрібно розрізняти, в якому сенсі вона вживається: “Якщо ми твердо віримо у те, що російська держава, історична Росія, яка існувала раніше, і є Свята Русь і нам залишається тільки до неї повернутися (кому до

Києва, кому до Москви, кому до Пскову та Новгороду, кому до Петербургу, на вибір, – хто що під Святою Руссю розуміє), тоді міра нашої гордині безумовно перевищена і Бог заслужено посоромив нас нашим страшним історичним падінням” [12, с. 677]. У доброму сенсі в розумінні Шмемана Свята Русь – це свідчення та досвід руських святих, любов до істини, пошук вищої правди, духовна незаспокоєність, далекі від усілякої гордині та агресії, від лозунгів на кшталт “ми руські – з нами Бог”.

Якщо під “Святою Руссю” розуміти державну перемогу та могутність, тоді, пише Шмеман, “давайте раз і назавжди забудемо про Святу Русь”, тому що “немає нічого святого у тому, щоб багатіти земною славою, земною могутністю, ні. Демонічна, страшна сила більшовизму і була спрямована на те, щоб встановити свою владу над усім світом” [12, с. 677].

Російська Церква ніколи не була вільною, пише Шмеман, і це також є свідомством про хибність міфу “Святої Русі”. Церква у Росії довго була у полоні держави та офіціозу. Шмеман хотів бачити Церкву в Росії звільненою від пут візантійської теократії та російського націоналізму. Він казав так: “Мені зовсім не потрібно додатку до слова “Церква” означення “Руська”. Мені потрібно додати “християнська” і “православна” – і усе” [12, с. 678].

Якщо ідеологія робить із людини раба, то християнство, навпаки, є закликом до справжньої свободи. Така свобода може бути тільки даром від Бога, вважає Шмеман, тоді як усілякі земні “свободи”, що їх пропагують різні ідеології, обертаються рабством. Шмеман пише, що для християнина поняття свободи означає передусім “докорінну та внутрішню переміну людської свідомості, а тому й усього людського життя” [22, с. 97].

Висновки. В результаті проведеного аналізу можна зробити загальний висновок, щодля Шмемана не існує протиріччя між християнством та культурою як такою. Проте явища культури можуть бути різними, зокрема небезпечними для християнина та несумісними із християнським світоглядом. Шмеман бачить цю небезпеку у прийнятті секулярних цінностей, що називає капітуляцією перед “світом цим”, та у різних ідеологіях, які можуть не тільки впливати на християнина ззовні, а й ставати частиною церковної риторики.

Література:

1. Дискуссия в Издательском совете РПЦ о “Дневниках” о. Александра Шмемана (Москва, 2006). – Электронный ресурс : <http://www.rp-net.ru/book/discussion/2.php> [перевірено 23.05.2015].
2. Кырлежев А. Радикальный традиционализм о. Александра Шмемана / А. Кырлежев // “Континент”. – 79 (1994, № 1). – Электронный ресурс : <http://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/1053/> [перевірено 23.05.2015].
3. Материалы конференции “Насление отца Александра Шмемана” (Париж, 2008) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://schmemann.conference.free.fr/> [перевірено 23.05.2015].
4. Материалы семинара “Богословие радости в свете наследия прот. А. Шмемана (Москва, 2010) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rp-net.ru/book/discussion/theology_of_joy/ [перевірено 23.05.2015].
5. Материалы семинара “Значение личности и наследия о. А. Шмемана для современной Церкви” (Новгород, 2009) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rp-net.ru/book/discussion/novgorod/> [перевірено 23.05.2015].
6. Материалы семинара “Христианство и идеология” по “Дневникам” прот. А. Шмемана (Москва, 2008). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rp-net.ru/book/discussion/Seminar_Hristianstvo/index.php [перевірено 23.05.2015].
7. Мейендорф Иоанн. Жизнь, достойная быть прожитой / Мейендорф Иоанн // Шмеман А. Литургия и Предание. – К. : Пролог, 2005. – С. 195-205.
8. Митрофанов Г., прот. Личность и труды Александра Солженицына в творчестве протопресвитера Александра Шмемана [Электронный ресурс] / Г. Митрофанов. – Режим доступа : <http://www.kiev-orthodox.org/site/churchlife/1918/> [перевірено 23.05.2015].

9. Фельми, Карл Христиан. Введение в современное православное богословие / Фельми, Карл Христиан. – М. : ОРОК МП, 1999.
10. Шмеман Александр. Богослужение в секулярный век / А. Шмеман // Собрание статей 1947-1983. – М. : Русский путь, 2009. – С. 72-84.
11. Шмеман Александр. Дневники / А. Шмеман. – М. : Русский путь, 2005.
12. Шмеман Александр. Духовные судьбы России / А. Шмеман // Собрание статей 1947-1983. – М. : Русский путь, 2009. – С. 669-682.
13. Шмеман Александр. Зрячая любовь / А. Шмеман // Собрание статей 1947-1983. – М. : Русский путь, 2009. – С. 772-780.
14. Шмеман Александр. Литургия смерти и современная культура / А. Шмеман. – М. : Гранат, 2013.
15. Шмеман Александр. О духовности, церковности и мифах / А. Шмеман // Собрание статей 1947-1983. – М. : Русский путь, 2009. – С. 783-793.
16. Шмеман Александр. О Солженицыне / А. Шмеман // Собрание статей 1947-1983. – М. : Русский путь, 2009. – С. 759-771.
17. Шмеман Александр. Писатель-христианин / А. Шмеман // Проповеди и беседы. – М. : Паломник, 2000. – С. 138-144.
18. Шмеман Александр. Православный мир: прошлое и настоящее / А. Шмеман // Собрание статей 1947-1983. – М. : Русский путь, 2009. – С. 39-68.
19. Шмеман Александр. Проблемы Православия в Америке / А. Шмеман // Собрание статей 1947-1983. – М. : Русский путь, 2009. – С. 468-526.
20. Шмеман Александр. Проповеди и беседы / А. Шмеман. – М. : Паломник, 2000.
21. Шмеман Александр. Религия или идеология? / А. Шмеман // Проповеди и беседы. – М. : Паломник, 2000. – С. 122-128.
22. Шмеман Александр. Христианское понятие свободы / А. Шмеман // Проповеди и беседы. – М. : Паломник, 2000. – С. 88-97.
23. Шмеман Александр. Цикл бесед о религиозности русской поэзии / А. Шмеман // Проповеди и беседы. – М. : Паломник, 2000. – С. 151-167.
24. Шмеман Александр. Экуменическая боль / А. Шмеман // Собрание статей 1947-1983. – М. : Русский путь, 2009. – С. 573-584.
25. Hareide Sigurd. Alexander Schmemmann // Key Theological Thinkers. From Modern to Postmodern. Ed. by Staale Johannes Kristiansen and Svein Rise. – Ashgate, 2013.
26. Mills, William C. Church, World, and Kingdom: The Eucharistic foundation of Alexander Schmemmann's pastoral theology. – Chicago, Hillenbr and Books, 2012.
27. Pleckon Michael. Living icons: persons of faith in the Eastern church / Pleckon Michael. – University of Notre Dame Press, 2002.
28. Schmemmann Julianna. My journey with Father Alexander / Schmemmann Julianna. – Montreal, Alexander Press, 2006.

Дудченко А. В. Проблема соотношения религии и культуры в современной православной теологии на примере концепции Александра Шмемана.

В статье доказывается, что Александру Шмеману удалось создать оригинальную православную теологию культуры, которая включала в себя развитую теорию присутствия Бога в светском пространстве культуры, а также критику секулярных элементов в церковном жизненном мире.

Ключевые слова: современная православная теология, традиционализм, либерализм, эклесиология, теология культуры.

Dudchenko A. V. The problem of the interrelation of religion and culture in the modern Orthodox theology by the example of Alexander Schmemmann's thoughts.

In the article Alexander Schmemmann succeeded to create an original Orthodox theology of culture, which included the elaborated theory of God's presence in the area of secular culture, as well as criticism of the secular elements in church's discourse is proved.

Keywords: modern Orthodox theology, ecclesiology, liberalism, traditionalism, theology of culture.